

ISLOM FIQHIY MAKTABLARI

Eshniyozov Saidbek Umid o'g'li
Toshkent davlat tibbiyot universiteti
1-davolash fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada islom fiqhiy maktablarining paydo bo'lishi, ularning metodologik tayanchlari, o'zaro farqlanish mezonlari hamda Movarounnahr ilmiy muhitida, ayniqsa hanafiylikning shakllanish va mustahkamlanish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zbek islomshunoslari va huquqshunos olimlarining ishlari asosida fiqhiy maktablar faqat diniy-amaliy yo'nalish emas, balki shar'iy dalillarni talqin qilishning tizimli ilmiy maktablari ekani asoslanadi. Maqolada dastlabki hududiy fiqh markazlaridan shaxs nomi bilan bog'langan mazhablar bosqichiga o'tish, hanafiylikning Movarounnahrda ustuvor mavqega ega bo'lish sabablari, shuningdek, Marg'inoniy, Moturidiy, Nasafiylar, Samarqandiylar va boshqa markaziy osiyolik allomalarning fiqhiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rni yoritiladi. Natijada fiqhiy maktablar tarixi ixtilof tarixi emas, balki me'yoriy tafakkurning institutlashuvi tarixi ekani ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: fiqh, fiqhiy maktab, mazhab, hanafiylik, ahli ra'y, ahli hadis, Movarounnahr, usul al-fiqh, ijtehad, fatvo.

KIRISH

Islom fiqhiy maktablari masalasi diniy tarixning tor bir bo'lagi emas. Bu masala musulmon jamiyatida huquqiy tafakkurning qanday shakllangani, shar'iy dalillar qanday tizimlashtirilgani, ijtehad bilan an'ana o'rtasida qanday muvozanat topilgani va ilmiy ixtilof qanday boshqarilgani bilan bevosita bog'liq. O'zbek tadqiqotchilarining asarlarida fiqhning taraqqiyoti Payg'ambar davri, sahobalar davri, tobeinlar davri, mujtahidlar davri, muxarrijlar davri va taqlid davri kabi bosqichlarga ajratiladi. Shu yondashuvning o'ziyoq fiqh bir lahzada paydo bo'lmaganini, u avval fatvo amaliyoti, keyin ijtehadiy tajriba, undan so'ng esa mazhabiy institutga aylanganini ko'rsatadi. Fatvo berish bilan mashhur ulamolar atrofida shogirdlar to'planishi alohida fiqhiy maktablarning vujudga kelishiga olib kelgan, keyinchalik ana shu maktablar saralanib, barqaror mazhablar tusini olgan.

Muhim nuqta shundaki, fiqhiy maktablarni firqachilik bilan tenglashtirish ilmiy xatodir. O'zbek manbalarida ham, zamonaviy diniy-ma'rifiy sharhlarda ham fiqhiy mazhablar aqidaviy bo'linish emas, balki amaliy-huquqiy masalalardagi metodologik

farqlanish ekani alohida qayd etiladi. Ahli sunna doirasida tarixan to‘rt fiqhiy mazhab - hanafiy, molikiy, shofe’iy va hanbaliy mazhablari barqarorlashgan bo‘lsa-da, ulardan oldinroq Makka, Madina, Kufa kabi hududiy fiqh markazlari ham mavjud bo‘lgan. Demak, mazhablar paydo bo‘lishi islom ilmining inqirozi emas, aksincha, murakkab jamiyat uchun huquqiy javoblarni standartlashtirish zaruratidan kelib chiqqan ilmiy jarayon edi.

Movarounnahr tajribasi bu jarayonni tushunishda alohida ahamiyatga ega. Chunki o‘zbek olimlarining tadqiqotlarida Markaziy Osiyo nafaqat hanafiylikni qabul qilgan hudud, balki uni qayta ishlab, chuqurlashtirib, sharhlab, fatvo va qozilik amaliyotiga moslashtirgan ulkan ilmiy makon sifatida ko‘rsatiladi. Aynan shu sababli “fiqhiy maktablar” mavzusini umumislomiy doirada emas, Movarounnahr ilmiy an’anasini markazga qo‘ygan holda o‘rganish ilmiy jihatdan samaraliroqdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqola tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, tizimli-tahliliy va hermenevtik metodlarga tayandi. Birinchidan, fiqh taraqqiyoti bosqichlari haqidagi qarashlar o‘zbek islomshunosligi doirasidagi darslik, monografiya va avtoreferatlar asosida qiyosiy o‘rganildi. Ikkinchidan, hanafiylikka oid asosiy ilmiy talqinlar Abdulhakim Shar’iy Juzjoni, J.Toshqulov va hammualliflar, Hamidulla Aminov va Soatmurod Primov, A.Q.Mo‘minov, S.Oqilov, D.Rahimjonov, I.Bekmirzayev kabi mualliflarning ishlari orqali tahlil qilindi. Uchinchidan, fiqhiy maktablar masalasi faqat tarixiy tavsif sifatida emas, balki “*dalil – usul – hukm – amaliyot*” zanjiri asosida talqin qilindi. Bu yondashuv maktablarni nomlar ro‘yxati emas, usuliy tafakkur tizimi sifatida ko‘rishga imkon beradi. Bibliografik tayanch sifatida universitet kutubxonalari kataloglari, ilmiy jurnallar va avtoreferatlar bazalaridan foydalanildi.

Mazkur tadqiqotning chegarasi ham aniq - u barcha mazhablar tarixini bir xil chuqurlikda qamrab olishni emas, balki ularning shakllanish prinsiplarini va Movarounnahrda hanafiylikning nega yetakchi ilmiy-huquqiy maktabga aylanganini tushuntirishni maqsad qildi. Shuning uchun maqola polemik emas, institutsional va metodologik tahlilga ustuvor ahamiyat beradi.

NATIJALAR

Darhaqiqat, islom fiqhiy maktablari musulmon sivilizatsiyasining muhim huquqiy instituti hisoblanadi. Ular 1300 yildan ortiq vaqt davomida islom jamiyatining ijtimoiy va huquqiy hayotini tartibga solib kelmoqda. Hanafiy, molikiy, shofe’iy va hanbaliy mazhablari islom huquqining turli metodologik yo‘nalishlarini ifoda etadi.

Zamonaviy davrda fiqh ilmi an’anaviy huquqiy merosni saqlagan holda yangi ijtimoiy va texnologik sharoitlarga moslashmoqda. Shu sababli islom huquqshunosligi

kelajakda ham global huquqiy va madaniy jarayonlarda muhim o‘rin tutishi kutilmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, islom fiqhiy maktablari avvalo shar‘iy manbalarni o‘qish va qo‘llash usulidagi farqlar asosida shakllangan. Ayniqsa, ahli ra‘y va ahli hadis nisbatlari bu yerda markaziy o‘rin tutadi. O‘zbek tadqiqotlarida qayd etilishicha, “ra‘y” Qur‘on va hadisga zid subyektivlik emas, balki nass to‘g‘ridan-to‘g‘ri javob bermagan masalalarda fikriy xulosa va ijtihodiy yondashuvdir. Hijoz fiqh muhitida hadis markaziy mavqega ega bo‘lgan bo‘lsa, Iroq fiqh maktabida qiyos, istinbot va ijihod ko‘proq rivoj topgan. Bu qarama-qarshilik emas, balki turli ijtimoiy-madaniy muhitlar talabiga mos usuliy ustuvorlik edi.

Ikkinchi natija shuki, tarixda ko‘plab fiqh markazlari va mazhabboshilar bo‘lganiga qaramay, ularning hammasi saqlanib qolmagan. Ba‘zi maktablar mahalliy doirada qolib ketgan, ayrimlari esa kuchli shogirdlar maktabi, keng fatvo amaliyoti, darsliklar va sharhlar tizimi sabab barqaror institutga aylangan. Aynan shu omillar tufayli hanafiy, molikiy, shofe‘iy va hanbaliy mazhablari tarixiy legitimlikka ega bo‘lib, keyingi asrlarda sunnilikning asosiy fiqhiy tayanchiga aylangan. Demak, mazhabning yashab qolishi faqat imomning buyukligi bilan emas, balki ilmiy merosning transmissiyasi, ya‘ni uzatilish mexanizmi bilan belgilanadi.

Uchinchi natija Movarounnahr bilan bog‘liq. Markaziy Osiyo olimlari haqida zamonaviy tadqiqotlar bu hududni islom huquqi va xilof ilmining yirik markazi sifatida tasvirlaydi. Xilof ilmi huquqiy ixtiloflarni tartibsiz qarama-qarshilik sifatida emas, dalillarni taqqoslash, shubhalarni daf etish va hukmning asoslarini aniqlashga xizmat qiluvchi yuridik fan sifatida talqin etiladi. Ana shu ilmiy madaniyat Movarounnahrda ixtilofni bo‘linish emas, intizomli bahs shakliga aylantirgan. Shu bois fiqhiy maktablar tarixini “kim haq, kim nohaq” sxemasi bilan emas, “kim qanday usul bilan hukm chiqardi” savoli orqali o‘rganish ilmiy jihatdan to‘g‘riroqdir.

To‘rtinchi natija hanafiylikning Movarounnahrda ustuvor bo‘lishi bilan bog‘liq. O‘zbek olimlari bunga bir necha omilni ko‘rsatadi: shahar madaniyatining rivoji, tijorat va muomala masalalarining murakkabligi, qozilik va fatvo institutlarining barqarorlashuvi, qiyos va istihson kabi usullarning amaliy hayotga moslashuvchanligi, eng muhimi esa, shu hududda hanafiylikni chuqur sharhlab bergan allomalar zanjirining mavjudligi. Abu Hanifa asos solgan nazariy maktabni Abu Yusuf va Muhammad Shayboniy rivojlantirgan bo‘lsa, Movarounnahr olimlari uni yanada tizimlashtirib, darslik, sharh, fatvo va qozilik amaliyotiga aylantirganlar.

Beshinchi natija shuki, fiqhiy maktablarning barqarorlashuvi asarlar tizimi orqali yuz bergan. Muftiyluk va fatvo amaliyotida “Hidoya”, “Sharhul viqoya”, “Muxtasarul

viqoya”, “Muhit”, “Fatovoi Qozixon”, “Mabsut”, “Badoeus sanoe” kabi manbalar qo‘llanilganini qayd etuvchi zamonaviy o‘zbek ishlari hanafiylikning faqat nazariy maktab emas, balki real ijtimoiy boshqaruv vositasi bo‘lganini ko‘rsatadi. Bu juda muhim: qaysi mazhabning kitoblari qozilik va muftiylikda ishlatilgan bo‘lsa, o‘sha mazhab jamiyat hayotiga chuqur kirib borgan. Movarounnahr tarixida hanafiylikning ustuvorligi aynan shu amaliy-huquqiy qatlam bilan mustahkamlangan.

MUHOKAMA

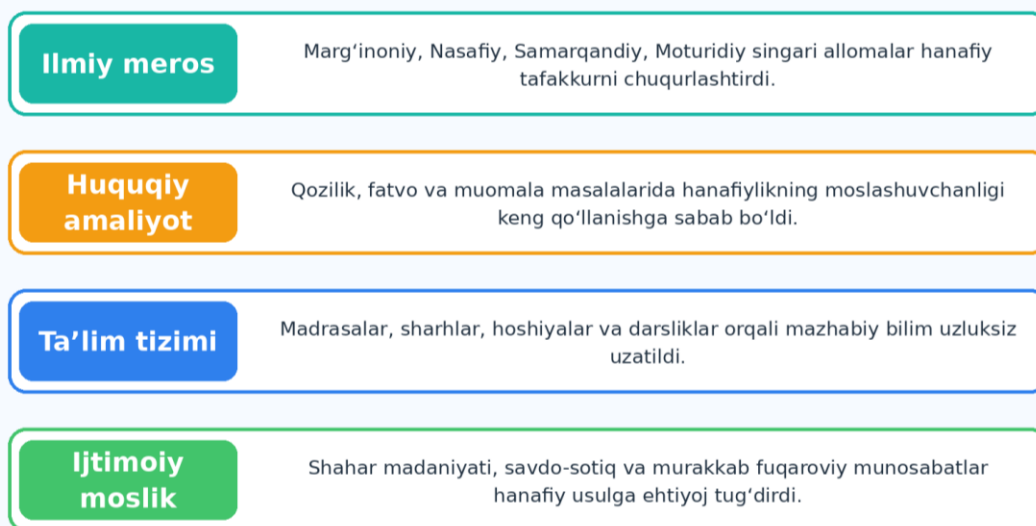
Endi asosiy savolga kelamiz - fiqhiy maktablar islom birligini zaiflashtirdimi yoki mustahkamladi? Ilmiy dalillar ikkinchi xulosani ko‘rsatadi. Chunki fiqhiy maktablar bo‘lmaganida, har bir yangi masala bo‘yicha har bir hudud qaytadan boshlashga majbur bo‘lard. Mazhab esa ijtimoiy tajribani jamladi, terminologiyani standartlashtirdi, ustuvor dalillarni saraladi, qozi va muftiylar uchun ishonchli metodik baza yaratdi. Demak, mazhab - bu to‘xtash emas, bilimning institutsional xotirasidir.

Shu bilan birga, mazhabiylikning sog‘lom va nosog‘lom ko‘rinishlarini ajratish zarur. Sog‘lom mazhabiylik ilmiy merosga suyanadi, usulni qadrlaydi, boshqa mazhablarni inkor etmaydi va ixtilofni shar‘iy me‘yordan chiqarmaydi. Nosog‘lom mazhabiylik esa taqlidni mutlaqashtiradi, tarixiy matnni kontekstdan uzadi, ijtimoiy eshiklarini amalda yopadi. O‘zbek islomshunosligida, xususan, fiqhiy yo‘nalishlar haqidagi ishlarda mazhablar birlikni yemiruvchi firqalar emas, balki musulmon ommasini tartibli fiqhiy amaliyotga olib kiruvchi yo‘llar sifatida talqin qilinadi. Bu farqni ko‘rmaslik bugungi diniy savodsizlikning asosiy sabablaridan biridir.

Asosiy fiqhiy maktablar va ularning metodologik yo'nalishlari

Movarounnahrda hanafiylikning ustuvorlik omillari

1-

rasm. Islom fiqhiy maktablari

Movarounnahr tajribasi yana bir narsani ko'rsatadi: hanafiylik bu hududda faqat "ko'pchilik mazhabi" bo'lgani uchun yashab qolmagan. U kuchli ilmiy matnlar, sharhlar, hoshiyalar, qozilik hujjatlari, fatvo to'plamlari va madrasaviy ta'lim dasturlari bilan mustahkamlangan. Mo'minov, Bekmirzayev, Rahimjonov, Mallabayev kabi tadqiqotchilar ishlari shu narsani yoritadiki, Movarounnahrdagi fiqhiy hayotni tushunish uchun alohida imomlar tarjimai holi yetarli emas; ularning atrofida shakllangan huquqiy institutlar, matnlar aylanishi va ilmiy muhitni birgalikda o'rganish kerak. Aks holda, tarix personifikatsiyaga tushib qoladi, tizim yo'qoladi.

Bugungi O'zbekiston sharoitida ushbu mavzuning amaliy ahamiyati juda katta. Diniy savodxonlik ko'pincha "mazhab nima?" degan oddiy savolga ham yuzaki javob berish bilan cheklanib qolmoqda. Aslida esa fiqhiy maktablar mavzusi huquqiy

tafakkur madaniyati, diniy bag‘rikenglik, ixtilof etikasi, matnni talqin qilish me‘yorlari va milliy ilmiy merosni anglash bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun fiqhiy maktablarni o‘rganish faqat diniy tarix emas, balki intellektual xavfsizlik masalasidir. Chunki usulsiz diniy fikr tezda hissiy, bo‘laklangan va manipulyativ shaklga kiradi. Mazhab esa hissiyot emas, metodni talab qiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, islom fiqhiy maktablari shar‘iy dalillarni talqin qilishdagi metodologik farqlar mahsuli bo‘lib, ularni aqidaviy firqalar bilan tenglashtirish ilmiy jihatdan asossizdir. Ikkinchidan, fiqhiy maktablar fatvo, ijtehad va ta‘lim jarayonining tarixiy institutlashuvi natijasida shakllangan; shuning uchun ular faqat imomlar nomi bilan emas, balki shogirdlar tarmog‘i, darsliklar, sharhlar va qozilik amaliyoti bilan birga tushunilishi lozim. Uchinchidan, Movarounnahr hanafiylikni qabul qilgan periferik hudud emas, balki uni qayta ishlab, chuqurlashtirib, islom huquqshunosligining yirik markaziga aylantirgan ilmiy sivilizatsiya makoni bo‘lgan. To‘rtinchidan, hanafiylikning mintaqadagi ustuvorligi uning moslashuvchan usuliy apparati va Markaziy Osiyo allomalari yaratgan matniy-merosiy tizim bilan izohlanadi. Beshinchidan, bugungi diniy-ma‘rifiy jarayonda fiqhiy maktablarni to‘g‘ri o‘rganish diniy bag‘rikenglik, ilmiy xolislik va tarixiy xotirani mustahkamlashning muhim shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Juzjoni Abdulhakim Shar‘iy. Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O‘rta Osiyo faqihlari. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2002.
2. Toshqulov J. va boshq. Islom huquqshunosligi (fiqh). Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013.
3. Aminov H., Primov S. Hanafiy fiqhi tarixi, manbalari va istilohlari. Toshkent: Movarounnahr, 2017.
4. Muhammad Yusuf Shayx Muhammad Sodiq. Fiqhiy yo‘nalishlar va kitoblar. Toshkent: Sharq, 2011.
5. Mo‘minov A.Q. Hanafiy ulamolarining Markaziy Movarounnahr shaharlari hayotida tutgan o‘rni va roli (II–VII/VIII–XIII asrlar): tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent: TIU, 2003.
6. Oqilov S. Movarounnahrda Moturudiya ta‘limotining shakllanish tarixi. Toshkent: Movarounnahr, 2012.

7. Rahimjonov D. Abu Xafs Nasafiy. Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.
8. Ochildiyev O., Rahimjonov, D., Muhamedov, N. va boshq. Dinshunoslik asoslari. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013.
9. Bekmirzayev I. Fatvo berish asoslari. Toshkent: Qamar-mediya, 2020.
10. Matibayeva R. Abul Muayyad al-Makkiy al-Xorazmiyning “Manoqib Abi Hanifa” asari hanafiylik bo‘yicha nodir manba: tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent: TIU, 2009.
11. Mallabayev A. “Abul Barakot Hofiziddin Nasafiyning ‘Mustasfo’ asari muhim fiqhiy manba.” Infolib axborot-kutubxona xabarnomasi, 2018, № 4(16).
12. Mo‘minov A. “Movarounnahr musulmonlari: hanafiylar.” Sharqshunoslik, 1999, 9-son.